

SOCIJALNA INTONACIJA U DRAMATICI RASIMA FILIPOVIĆA

Nasko Frndić

Ako želimo osvijetliti dramatičara Rasima Filipovića i njegova socijalno intonirana djela, moramo se na trenutak vratiti šest-sedam desetljeća unatrag, u Bosnu koja je posebno u razdoblju između dva rata preživljavala teške socijalne katarze. Najteže je bilo Muslimanima koji su prisilno prešli iz polufeudalne muslimansko-orijentalne kulture u zapadni kapitalistički društveni sistem i zapadnu kulturu.

S jedne strane trebalo je prilagoditi se novim socijalnim i kulturnim uvjetima, a s druge je trebalo sačuvati autohtonost, trebalo je oduprijeti se asimilaciji, a to je opet vodilo u tjeskobu izolacije, u rezervatsko zatvaranje, u materijalno i kulturno odumiranje. O toj tragičnoj sudbini Muslimana u Bosni i Hercegovini između dva rata i ranije, suštinske je misli kazao Meša Selimović:

»Mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz... Najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju... Sila nam je dosadila i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa.«

(Derviš i smrt, str. 282—283)

Eto, upravo zbog tih razloga je muslimanski svijet u Bosni i Hercegovini od kuće i porodice napravio kult, romantički živio u iluziji o bogatoj prošlosti i s mukom istrajavao u siromaštvu suvremenosti, stradajući u svom utopijskom mirenju sa sudbinom. Tako su Muslimani u Bosni svoj intimni, unutarnji neiživljeni vitalitet upravljali u dert tuge i u dubinu sevdaha, i to je pridonijelo da nastanu mnoga otuđenja i bjegovi od stvarnosti, a takva složena socijalna i psihička stanja bila su inspirativna za književno stvaralaštvo, ne samo spontano narodno, posebno izraženo u narodnim pričama i pjesmama, osobito lirsko tugaljivim sevdalinkama, nego i u autorskim djelima, iz pera autohtonih muslimanskih književnika.

Kao prosvjetni i društveni budničari Muslimana u Bosni i Hercegovini krajem prošloga i početkom našeg stoljeća i sa književnim djelovanjem u razdoblju između dva rata najznačajniji su Safvet-beg Bašagić, pjesnik, dramatičar i prevodilac s orijentalnih jezika, pripovjedači Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, te sakupljač i propagator muslimanskog narodnog blaga Mehmed-beg Kapetanović Lubušak.

Bašagić, Mulabdić a pored njih i Osman Džikić — bili su odlučni prosvjetni i društveni predstavnici Muslimana u vrijeme kad je taj dio našeg naroda bio stjeran u tjesnac siromaštva i etičke usamljenosti. Oni su osnovali muslimansko društvo »Gajret« s podružnicama širom Bosne i Hercegovine, te izdavali istoimeni književni list i mnogo učinili da Muslimani prihvate tekovine zapadnjačke civilizacije i kulture, a da pri tome ne ugroze svoje elementarne vjerske i etničke osobenosti.

Ta prva generacija muslimanske inteligencije u Bosni i Hercegovini bila je klasno determinirana. Pripadala je povrijeđenoj i uglavnom razvlaštenoj feudalnoj eliti, tankom sloju do tada uglednih zemljoposjednika, trgovaca i obrtnika, a brojne nepismene i do kraja pauperizirane muslimanske mase bile su prepuštene same sebi i nemiloj sudbini. Za te književnike kao da socijalni problemi tih masa nisu ni postojali, jer o njima oni nisu pisali u svojim djelima. Oni su se bavili sudbinama aga i begova, razapetih između romantičkoga islamskoga Istoka i problematičkoga kršćanskoga Zapada.

Usporedo s generacijom feudalno orijentiranih književnika i prosvjetitelja, rastu i razvijaju se među Muslimanima i književnici koji misle šire, obuhvatnije, kojima postaje jasno da jednako stradaju muslimanske, hrvatske i srpske mase pod eksploatatorskim režimom kraljevine SHS. Najznačajniji pisac tog usmjerenja je Hasan Kikić, s ro-

manima »Provincija u pozadini«, »Ho-ruk« i »Bukve«. Taj bosanski krležijanac koji je kao učitelj prošao mnoga mjesta Bosne i Hrvatske, utemeljio je napredni lijevo orijentirani pogled muslimanske književne inteligencije, i u svom časopisu »Putokaz« koji je izlazio od 1937. do 1939. u Zagrebu, kao list za »društvena i književna pitanja« Kikić se distancirao od feudalnih i politikantskih muslimanskih prosvjetitelja u Sarajevu, okupljenih oko »Gajreta« i »Novog behara«.

U atmosferi takvog ideološkog i političkog opredjeljivanja — »gajretovci« — režimlje prema Beogradu, a »novobeharovci« — opozicija prema Zagrebu, te lijevo orijentirana inteligencija usmjerena prema osvješćivanju radničkih i seljačkih masa — Muslimani u Bosni i Hercegovini bili su između dva rata podijeljeni, kao i ostali naši narodi i narodnosti, u državi političkog mešetarenja, oštre klasne borbe i nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja.

I u vrlo teškim socijalnim uvjetima književno stvaralaštvo Muslimana u Bosni i Hercegovini bilo je obilato. U knjizi »Biserje« s podnaslovom »Izbor iz muslimanske književnosti«, Stvarnost, Zagreb, 1972. Alija Isaković je objavio Građu za bibliografiju muslimanske književnosti u razdoblju od 1883. do 1971. i registrirao 1286 samostalnih bibliografskih jedinica, a među njima 86 koje se odnose na originalne drame, šaljive igre i komedije od domaćih muslimanskih autora, o životu Muslimana u razdoblju od 90 godina u Bosni i Hercegovini. To ogromno dramsko štivo još čeka svoga istraživača, komentatora i tumača.

Jedan od tih muslimanskih dramatičara je Rasim Filipović, rođen 18. V 1909. u Rastoki kod Ključa, odakle je kao 12-godišnji dječak nakon smrti roditelja otišao amidži u Sarajevo. Tamo je završio trgovačku školu i bio namješten kao činovnik. Već kao 20-godišnji mladić objavio je dramsko djelo »Tako je suđeno«, igrokaz iz muslimanskog života u tri čina, sa pjevanjem i igranjem (»Novi behar«, Sarajevo, 1929). Tri godine kasnije isti autor objavljuje dramu »Zeleni demon«, u jednom činu, i u njoj se više plače nego pjeva, i nema igranja, ali ima alkoholiziranja i sve se završava zločinom iz očaja.

U te tri godine, između 20. i 23. svoga života Rasim Filipović je odmah jasno iskazao raspon tematike svojih drama i način tretiranja likova i vremena u kojem živi. Između romantičkoga i realističkog viđenja muslimanskog svijeta Bosne ovaj će autor ići iz jedne krajnosti u drugu, iz zanosa prema starom opjevanom muslimanskom životu u

Bosni i Hercegovini, Filipović će ponirati u dramu ošamućenih kasablja i do kraja osiromašenih seljaka. Razapet između ta dva suprotna težišta Filipović je napisao niz dramskih djela u kojima se prepleće sentimentalna sevdalinka i naturalistička istina materijalne i moralne katarze njegovih likova u kandžama surove socijalne bijede.

Između 1932. i 1936. Filipović nije objavio ni jedno dramsko djelo. Te četiri godine kao da su bile njegovo vrijeme sazrijevanja, idejnog formiranja i još boljeg ovladavanja dramskim zanatom. To se i potvrdilo kada je njegova aktovka »Prikaza« kao rukopis dobila 1935. godine nagradu Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca i zagrebačke Radio-stanice kao »... vrlo interesantna aktovka iz bosanskog narodnog života«. To je prvi kontakt Rasima Filipovića s hrvatskim dramskim stvaralaštvom, čijim je integralnim dijelom postao nakon oslobođenja, živeći u Zagrebu od 1947. do danas.

Svakako je zagrebačka nagrada iz 1935. utjecala na to da je ta Filipovićeva jednočinka objavljena u Sarajevu iduće 1936. godine. Pa ipak je ovaj mladi autor još bio u pozadini kazališnog života u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. A to je razumljivo, jer su ispred njega tada stajali stariji i afirmirani prozni i dramski autori — Ahmed Muradbegović čija je drama »Majka« tridesetih godina doživjela veliki uspjeh na sceni Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, a zatim i na bosansko-hercegovačkim profesionalnim i amaterskim pozornicama. U to je vrijeme u Sarajevu još aktivan Edhem Mulabdić, više poznat kao romanopisac, ali i dramatičar. Njegova kazališna igra »Svak na posao« objavljena je 1934. i dosta je izvođena tih tridesetih godina.

To je razdoblje bogato dramskim stvaralaštvom b.h. Muslimana. Široke mase muslimanskog življa voljele su gledati predstave u kojima se neposredno govorilo pretežno o njihovoj prošlosti i budila nostalgija za davnim, odmaklim vremenima. Nije bilo ni jedne prigodne muslimanske priredbe, ne samo u Sarajevu nego i u manjim mjestima, bez kazališnog komada, a tu potrebu za dramskim iskazivanjem u malim mjestima i kasabama, nadomještale su amaterske družine i grupe. I ta raširena potreba za novim djelima upućivala je ljude od pera, pa makar i ne bili književni profesionalci, da se prihvate pisanja dramskih tekstova. Tako se u razdoblju između 1928. i 1936, a to su godine Filipovićeva sazrijevanja, javlja mnogo novih dramskih autora, među

kojima je malo pravih književnih imena. Evo popisa tih autora i njihovih djela:

- Atif Dizdarević: »Griješnici«, žalosna igra u tri čina, »Novi Behar«, Sarajevo, 1928.
- Ahmed Muradbegović: »Unesite mrtvacu«, drama iz muslimanskog života, Sarajevo, 1928.
- Husein Đogo: »Mujaga Batal, stari bakal«, komedija u jednom činu, »Novi Behar«, Sarajevo, 1930.
- Edhem Mulabdić: »Teška vremena«, komad iz narodnog života u jednom činu, »Novi Behar«, Sarajevo, 1930.
- Rasim Filipović: »Spas u nevolji«, komedija u jednom činu, »Novi Behar«, Sarajevo, 1932.
- Derviš Imamović: »Dekret«, komad u jednom činu, Sarajevo, 1932.
- Dževad Sulejmanpašić: »Zeleni čovjek«, komedija u jednom činu iz muslimanskog života, Sarajevo, 1932.
- Derviš Imamović: »Drame« — »Dekret«, »Žrtve tradicije« i »Svjetski čovjek«, Derventa, 1933.
- Hamid Sahinović: »Frdekteri«, šala u jednom činu, Sarajevo, 1934.
- Sulejman Alečković: »Oprostite mu«, drama u jednom činu, Sarajevo 1935.
- Mustafa Mulalić: »Čuvajte ognjište«, alegorična epizoda iz muslimanskog života, Sarajevo, 1935.
- Husein Đogo: »Zlatna jabuka«, drama iz turskog doba u tri čina, Sarajevo, 1936.
- Ahmed Muradbegović: »Na božjem putu«, drama u tri čina, Novi Sad, 1936.

To obilje dramskih djela iz muslimanskog života imalo je s malim izuzetkom zajedničku karakteristiku — idealizaciju patrijarhalnog načina mišljenja i življenja kao oblik otpora novim vremenima vrlo problematične etike. Bio je to pogled unatrag, odvratanje Muslimana od položaja u kojem se stvarno nalaze. Trebalo je raskrstiti s tom predrasudom da novo vrijeme ugrožava vjersku i etničku stabilnost samo Muslimana u Bosni i Hercegovini. Kapitalistički i žandarski sistem bio je nemilosrdan i prema hrvatskim i srpskim masama.

Upravo u tim godinama Rasim Filipović izlazi pred sarajevsku javnost s dvije drame koje će idejnom orijentacijom unijeti sasvim novi kut gledanja u muslimansko dramsko stvaralaštvo. Kao i ostali musli-

manski autori, Filipović se i tu bavi muslimanskom porodicom, ali sada su njeni problemi prije svega zasnovani na socijalnim odnosima s najbližom također muslimanskom okolinom. On je u drami »Raspadanje« (premijera 14. 11. 1937. u sarajevskom pozorištu, redatelj Milan Orlović) i »Trgovina mješovite robe« skinuo romantički veo s lica muslimanske stvarnosti.

Među glavnim likovima »Raspadanja« nema aga i begova, nego je to porodica siromašnog seljaka Abida Šurkića, invalida Muslimana koji se vratio iz prvog svjetskog rata bez noge, a njegov brat Medo otišao je u pečalbu trbuhom za kruhom i ništa se o njemu ne zna već godinama. Stara Abidova majka nije nikakva muslimanska heroina (sjetimo se »Majke« Ahmeda Muradbegovića), nego iscrpljena žena koja je isplakala svoje oči za sinom jer se ne vraća iz svijeta, i za ovim tu invalidom, od čije se penzije ne može ni živjeti ni umrijeti. A toj muslimanskoj porodici pije krv na slamku seoski gazda, također Musliman, Agan Sejfić. Još se pojavljuju u drami siromašni seljaci pečalbari, Suljo i Smajo, pa čobanin ratno siroče Rajkota, baba gatara Duda, te susjeda Kata, ratna udovica i jedan žandar. U razvoju dramske radnje Filipović na kraju prikazuje povratak sina Mede iz pečalbe. On je u nekoj fabrici boja izgubio oči. Seoski zelenaš Sejfić traži od Mede pare koje je dobio za izgubljeni vid, jer porodica mora platiti dugove, i tu se prolije krv, domaćin ratni invalid ubija zelenaša, i time, naravno, bijeda porodice Šurkić postaje još većom i težom nevoljom.

Filipovićevo »Raspadanje« bilo je pravo dramsko otkriće u sarajevskom kazališnom životu. Sva lijevo orijentirana inteligencija pozdravila je tu istinsku dramu o životu Muslimana u Bosni i Hercegovini. I Zagreb je na svoj način valorizirao novo dramsko djelo Rasima Filipovića. Na osmom natječaju za najbolju domaću dramu Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca nagradila je »Raspadanje« prvom Freudenreichovom nagradom.

Nije suvremenike impresionirao samo sadržaj Filipovićeve drame. Čvrstina realističke priče iskazana gustim dramskim jezikom značila je raskid sa romantičkom epskom raspričanošću koja je dominirala u dotadašnjim komadima iz muslimanskog života. Realistički izraz natopljen autentičnim muslimanskim mentalitetom bio je potkrijepljen idejnom orijentacijom sa jasnim uvidom u društvenu i ekonomsku

stvarnost, ne samo širih slojeva Muslimana, nego i ostalih sunarodnjaka. Upravo »Raspadanjem« Filipović se potvrdio kao izvorni bosanski dramatičar, rudimentarnog talenta i nadahnuća. Mjesec dana nakon sarajevske premijere »Raspadanje« je prikazano i srdačno pozdravljeno u banjolučkom pozorištu, u srcu Filipovićeve zavičajne Bosanske krajine.

Motiviran uspjehom i posebno podrškom lijeve bosansko-hercegovačke kulturne javnosti, autor »Raspadanja« ubrzo zatim nudi upravi sarajevskog pozorišta novu dramu pod naslovom »Trgovina mješovite robe«. U novom tekstu Rasima Filipovića još je izražajnije socijalna nota. On sada stavlja u prvi plan trgovca Arslana Džanića i njegove makinacije u malom muslimanskom mjestu. I sada nisu više izrabljeni samo Muslimani nego i drugi; i Džanić ne djeluje samo s pozicija svoga imetka i bogate trgovine, nego i s pozicija vlasti. On je u stalnom dosluhu sa sreskim načelnikom, a glavni mu je savjetnik hodža Gačo. Tu je Filipović prikazao kompletan tim kapitalističkih vlastodržaca, koji silom i prljavim smicalicama drže narod u pokornosti, prijeteci mu i za najmanji otpor žandarima i zatvorom.

U socijalnom demaskiranju muslimanske stvarnosti u Bosni Rasim Filipović u »Trgovini mješovite robe« uvodi i progresivni pozitivni lik koji idejom i smjelošću staje nasuprot Džanićeve, načelnikove i hodža Gačine moći. To je učitelj koji je socijalno i politički osviješten i koji se stavlja u zaštitu izrabljene sirotinje. U revolucioniranju atmosfere, u stvaranju napete dramske radnje autor na scenu dovodi i masu nezadovoljnika koji pred načelnikom napadaju izrabljivača trgovca Džanića povicima:

*On nas je izvarao!
Sve što ima, naše je!
Od nas je oteo.
Sada ima više nego svi mi!
Sve je to naše!
S naših leđa zguljeno!
On nas tuži, on nam sudi!
A tko mu je to dozvolio?
Tko mu je dao to pravo?*

Načelnik daje mig žandarima da rastjeraju gomilu. Učitelj intervenira i dolazi u sukob s predstavnicima vlasti i moći u selu. I to će biti razlog da uskoro bude protjeran.

Da bi do kraja razgolatio amoralni lik trgovca, Filipović mu stavlja na dušu krupan zločin — silovanje siromašne sluškinje Hančure koju zbog otimanja i u strahu da se ne razglasi njegovo nedjelo, Džanić zadavi. Međutim, šokiran je vlastitim zločinom, i gotovo u bunilu o tome kazuje hodži Gači a ovaj ga ispravlja, doziva pameti i tumači mu da je to on nagazio na uroke, ali Džanić ne mogavši naći drugo rješenje u grižnji i strahu od zakonske kazne — objesi se. Tako se drama završava i prividno je pravda zadovoljena, a socijalni problemi su ostali kakvi su i bili.

Iako je »Trgovina mješovite robe« dramski jače djelo nego »Raspandanje«, likovi su veoma izražajni, dijalog pun realističke uvjerljivosti, i osim toga negativni likovi nisu monstrumi zla, nego ljudi od krvi i mesa — ipak ta drama nije prihvaćena u sarajevskom pozorištu. Prema izjavi autora — upravitelj Janjušević mu je osobno rekao da taj tekst ne može postaviti zbog izrazite socijalne intonacije. Bilo je to potkraj 1939. godine i sve do 1948. »Trgovina mješovite robe« ostala je neizvedena. Objavljena je 1941. u nakladi Islamske dioničke tiskare u Sarajevu. Na sačuvanom primjerku stoji i slijedeća bilješka:

»Ova drama je nagrađena u Zagrebu Freudenreichovom nagradom. Porota koju su sačinjavali istaknuti hrvatski pisci i kazališni stručnjaci, dala je o njoj ovu ocjenu: »Snažnim potezima prikazao je pisac dio bosanske duše i bosanskoga života. To je teatar koji bi u rukama umjetnika proizveo najdublje utiske. Dramatski snažna, ova drama osvaja jedrinom i ljepotom izraza.«

Ta ista drama nakon praizvedbe 1948. u narodnom kazalištu »August Cesarec« u Varaždinu, objavljena je 1950. u biblioteci Saveza Kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske, ali ne više kao »Trgovina mješovite robe« nego pod naslovom »Pauk«. Filipović je to djelo poslije oslobođenja preradio posebno s obzirom na lik glavnog nosioca radnje Arslana Džanića. On na kraju ne vrši samoubojstvo za silovanje i umorstvo Hančure, nego svoju krivnju prebacuje na svog radnika u dućanu Šarka, a uz pomoć hodže Gače koji oslobađa Džanića šejtanskih uroka i prljavih ruku u zlodjelu, a Džanić daje hodži svoj ljetnikovac pod šumom. Žandari razgone masu koja je došla osloboditi nevino uhapšenog Šarka, i pri tom uhapsu učitelja, da bi u ime zakona bio šupiran iz sela.

Ta prerađena Filipovićeva drama, svakako njegovo najbolje scensko djelo, premijerno je prikazana u Hrvatskom narodnom kazalištu u

Zagrebu. Redatelj je bio Josip Maričić, a scenograf Marijan Trepše. Glavni lik, Arslana Džanića igrao je Milan Orlović, a u ostalim ulogama nastupili su Duka Tadić, Ada Nagy, Josip Petričić, Aleksandar Gavrilović, Boris Andrejević, Ivo Pajić, Viktor Ljeljak, Ante Kraljević, Mica Šekulin, Vladimir Jagarić, Pavao Saćer i Đurđica Lovreković.

Predstava je dobro prihvaćena, i to je bio najveći domet koji je postigao Rasim Filipović na jednoj zagrebačkoj sceni. U poslijeratnom periodu on je napisao još nekoliko dramskih tekstova sa socijalnom notom ali u njima nije ostvario tako čvrstu dramsku građu kao u »Pauku« i »Raspadanju«. U tom žanru zanimljiva mu je »Eksekucija«, porodična drama u tri čina u kojoj se prikazuje rasap jedne trgovačke muslimanske obitelji, u godinama privredne krize, te materijalnog i moralnog propadanja Muslimana Bosne i Hercegovine u staroj Jugoslaviji.

Značajno je da Rasim Filipović kao angažirani socijalni dramatičar nije prikazivao stvarnost crno-bijelom tehnikom. On je općim usmjerenjem bio na strani izrabljenih i potlačenih, ali njegov dramski talentat je bio jači od idejnoga opredjeljenja. Ni najcrnji njegovi likovi (Džanić, Sejfić, Načelnik, hodža Gačo) nisu dehumanizirane karikature, nego ljudi sa kompletnim registrom mana i vrlina. A s druge strane, njegovi pozitivni likovi isto tako su uvjerljive ličnosti, osim donekle Učitelja u »Pauku« koji je prepoznatljiv klišejski lik protivnika režima i propagatora revolucionarnih ideja.

Uz dimenziju lijevo orijentiranog i angažiranog dramatičara, Rasim Filipović je u sebi njegovao svoju očito iskonsku sklonost prema temama i sadržajima izrazito narodnoga pučkoga osvjetljavanja i tretiranja života bosansko-hercegovačkih Muslimana. On je u tekstovima takvog nadahnuća ispoljio svoju sraslost sa tradicijom i narodnom predajom u kojoj ima puno epskog zanosa i neiživljena sevdaha. Takva dva komada iz muslimanskog života — »Odkako je Banjaluka postala« i »Mošćanice, vodo plemenita« — bila su kazališni bestseleri 1939. i 1940. godine u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, kao i na mnogim amaterskim pozornicama širom Bosne i Hercegovine. Ta su dva djela podigla Filipovića u sam vrh sarajevskih dramskih autora uoči drugog svjetskog rata.

Kao što je poznato, oba ova komada napisana su na temelju narodnih muslimanskih pjesama, ali sa izrazitom autorovom tendencijom da u narodnu romantiku, začinjenu pjevanjem i pucanjem, unese moderne

elemente antifeudalnog gledanja na život Muslimana. Đulbejaza, prelijepa žena koja ostaje udovicom, jer nasilnoga Džafer-bega probode nožem dotle nezapaženi mladić iz mahale, odbija sve redom najuglednije prosce, čak i sarajetskog kadiju, a na kraju prihvaća ruku banjolučkog delije koji joj je godinama dolazio s tamburicom i društvom pod pendžere kule i pjevao sjetne ljubavne pjesme. Osim toga, među lica Filipović i u te romantičke drame uvodi muslimanske trgovce i esnaflije, te smjele mlade momke, a u »Mošćanici« i dvojicu mladih buntovnika Muslimana protiv silovite turske vlasti.

U oblikovanju likova i situacija u ova dva komada iz muslimanskog života ima dopadljive melodramatičnosti, ali tu je Filipović najizvorniji u slikanju autentične atmosfere bosanskih Muslimana u njihovu elementarnom izrazu i temperamentu. U ovim tekstovima vrlo je bogat i slikovit jezik izvorne narodne leksike. Na primjer, kad su čuli banjolučki bezi da bi se njihova lijepa Džaferbegovica mogla udati za sarajevskog kadiju, evo kako jedan između njih, Salihbeg, tu vijest komentira: »Za titiza (škrca) sarajevskog da se uda koji će... patiti je glađu, donositi joj grumen sira da ga kroz džam (staklo) umače i strepiti nad škramom masla da više ne potroši, dok joj tako dušu ne istisne i pošalje je na onaj svijet.«

Analizom može se utvrditi da Filipović u jezik svojih komada ugrađuje kompletne sklopove muslimanskog govora. Evo nekih primjera iz tih drama: »Ali ćemo kuju ispisati iz begovskog teftera!«, »I nemoj više da o tom razgovaramo! Dosta. Kapak!«, »Ha žaba krekećala, ha ti pjevo, na istoj je deredži!«, »U tebe je, ja bih reko, eksik (manje) jedna tahta u glavi!«, »Jazuk ti bilo...«, »Ali si zakasnio: ja sam ujdurmu prije tebe skovo.«, »Nosi te šejtan od mene, bježi nalete!«, »To kažeš ti, a kad bi došlo stani-pani...«, »Kako naroljo! Kaži: ućeifio, domuze!«, »Što meni niko ne kaže ni tamo se dalje, ni eto ti crno pod noktom!«, »Meram šala, Imširaga!«

U komadu »Mošćanice, vodo plemenita«, ima pobune Bosanaca protiv Turaka, otpora tuđinskome sultanu i veziru. Ta su mjesta u Filipovićevu tekstu vremenski koincidirala s otporom našega naroda i pripremom borbe protiv njemačkog agresora koji je već bio na našim granicama. U toku NOB-a Filipović se našao u redovima boraca. Kao dramatičar i u tim danima iskazao se djelima koja su odmah bila prihvaćena i izvođena na partizanskim pozornicama. Njegova borbena

jednočinka: »Krv je uskipjela« igrala se u toku i nakon oslobođenja gotovo u svim krajevima naše zemlje. Ako u »Krv je uskipjela« Filipović nije mogao izaći iz šablone crno-bijele dramaturgije, u tročinskoj drami »Za novi život«, koju je napisao 1944. u Jajcu, Filipović je slobodnije svoje dramsko iskustvo primijenio na razvijanje radnje i građenje likova. Tu njegov protagonist trgovac Selimbeg Đulić lavira između okupatora i partizana, u čemu se nazire autorovo nastojanje da slično kao u »Trgovini mješovite robe« (a i tamo je glavni lik trgovac), izrazi slojevitost i složenost odnosa u kojima su se našli ljudi zatečeni nemilim historijskim zbivanjima.

Poslije oslobođenja Rasim Filipović nastavlja svoj dramski rad u Sarajevu, a zatim 1947. godine prelazi u Zagreb, i među književnicima partizanima postaje jedan od najizvođenijih dramskih autora na profesionalnim i amaterskim pozornicama. Svuda se igra njegova jednočinka »Krv je uskipjela« i dramatične »Zasjede« s obiljem lica i likova iz tek završene narodnooslobodilačke borbe. Od 1947. do 1951. objavljeno je u Zagrebu pet dramskih tekstova Rasima Filipovića, a to je bila propusnica da ti tekstovi zauzmu jedno od prvih mjesta u tek obnovljenom kazališnom životu Hrvatske, posebno na scenama tek osnovanih teataru u glavnim pokrajinskim mjestima.

U pedesetim i šezdesetim godinama, kada u našem kazališnom životu dolazi do snažnog prodora dramskih utjecaja sa Zapada, blijedi prisustvo i Rasima Filipovića, pa on nastoji da se probije u nove audio-vizualne medije — na radio i televiziju, te svoje stare tekstove iz predratnog i ratnog razdoblja prerađuje i prilagođava novim uvjetima, a piše i neke nove dramske tekstove. Iz tog razdoblja najzanimljivija mu je drama »Strasti neumoljive« sa historijskim likom Firdus-kapetana koji je u doba Turaka upravljao Livnom i bio se zaljubio u lijepu kršćanku Marinu Blaževu. Ta drama ima sve najbolje kvalitete Filipovićeve dramskog stvaralaštva iz njegove nadahnute predratne faze — živ i slikovit govor s obiljem bosanskih narodnih doskočica i dramsku napetost u razvoju romantične ljubavi između Firdusa i Marine, u procijepu stvarnosti s jedne strane turskoga, a s druge kršćanskoga svijeta. I u toj drami je vidljiv povijesni okvir naših naroda u Bosni. pa i šire, čvrsto povezanih ne samo istovjetnim jezikom i prošlošću nego i sudbinskim zajedništvom.

I na kraju treba reći da je dramatičar Rasim Filipović pripadnik generacije književnika Bosanaca koji su svojim djelima uspostavljali

i gradili neposredne kontakte između Sarajeva i Zagreba, između dviju kazališnih sredina s uzajamnim afinitetima i strujanjima, pa i zbog toga je dramsko djelo Rasima Filipovića sastavnim dijelom i bosansko-hercegovačke muslimanske i hrvatske kazališne prošlosti i suvremenosti.

STANISLAV KRSTIĆ